

A tudásfüggő társadalom tudása (Az erős program)

Szirbik Gabriella

Szegedi Tudományegyetem Egészségtudományi és Szociális Képzési Kar
Szociális Munka és Szociálpolitika Tanszék
e-mail: szirbik@etszk.u-szeged.hu

Kulcsszavak: tudásszociológia, tudományszociológia, erős program

Összefoglaló

A dolgozat a tudásszociológia erős programjának bemutatását tartalmazza.

Az erős program először Bloor: Knowledge and Social Imagery (1976) című könyvében került kifejtésre. A tudományos tudás szociológiájának (SSK: Sociology of scientific knowledge) edinburghi alapítói (Barnes-Bloor-Henry) az erős program továbbfejlesztésével egy új tudásszociológiát hoztak létre, mely tudásszociológiai program arra vállalkozott, hogy meghaladja mind a mannheimi tudásszociológiát, mind a mertoni tudományszociológiát. Vállalkozásuk legnagyobb jelentősége mégis az, hogy következetesen letérnek az individualista episztemológia 2000 éves ösvényéről, s az ismeretszerzés kollektivistá útján újfogalmazza a megismerésre vonatkozó eddigi alapelveinket.

A kultúrákövetítés talán legelemibb része a tudásátadás, de úgy is fogalmazhatunk, hogy a tudásátadás maga a kultúrákövetítés. Dolgozatomban nem kívánom szorosabban definiálni a kultúra fogalmát és semmilyen kultúraelméletet és/vagy civilizáció-elméletet nem kívánok megfogalmazni. Egyrészt azért, mert szociológiai szempontból ez egy sokrétű, bonyolult problémákat felvető vállalkozás lenne, másrészt a kulturális pluralitás jegyében, a „mindenfélessel” szembeni toleranciát tartom szem előtt. (Mindez nem feltétlenül jelent szélsőséges relativizmust). A kulturális pluralizmusból logikailag az következik, hogy az abszolút elméletek, avagy gyakorlatok nem lehetségesek. A globalizálódott, tudásfüggő világ, vagy inkább tudásfüggő társadalmak szempontjából azonban mégiscsak szembe kell néznünk egy domináns erővel, a piac abszolút igazságával. A globális piac legfontosabb ismérve, hogy minden érték áruvá válik, minden termelési tényezőnek áru-ára lesz, így a tőke, a föld, a munka, a tudás, a kultúra, az egészség, tehát minden jószág és szolgáltatás árujellegűt ölt. Mindez persze csak egy közgazdasági fikció, de ennek a fikciónak a segítségével szerveződik meg a globális piaci gazdaság. Ennek megfelelően a globalizálódó társadalmakban a tudás - s leginkább a tudományos tudás - közvetlen gazdasági és politikai jelentőségre tesz szert, ezért a tudás artikulálódásának kérdése különös figyelmet igényel.¹

Dolgozatomban a tudásszociológia „Erős Programjának” a bemutatását vállalom. Ez a program alaptételeit tekintve (okság, pártatlanság, szimmetria és reflexivitás) eredendően a tudományos tudás két pólusán helyet foglaló természet- és társadalomtudományok közötti szakadéknak, a racionális/irracionális problémaként való megfogalmazására adott megoldási javaslatként értelmezendő. Ezen tudásszociológiai tételeknek a tudományos tudásra /társadalomtudományok és természettudományok egyaránt/ való kiterjesztheségéről kívánok szólni.

A tudásszerzés, a tudásmegjelenítés, a tudásátadás látszólag, minimum kétféle dimenzióban vizsgálható: a hétköznapi tudás szintjén és a tudományos tudás szintjén. A hagyományos kognitivistá felfogás, mely pszichológiai ihletésű, nem tesz különbséget a hétköznapi ember tudása és a tudós tudása között. Ez ismeretelméletileg veszélyes leegyszerűsítésnek tűnhet, hiszen a hagyományos tudományfilozófia szerint, a bizonyosságszerzés módja is elkülönít egymástól tudásfajtákat. A „kétféle” tudás analitikus szétválasztása módszertanilag mégis szükségesnek tűnik, hiszen a tudományos tudás, az igaz tudás csak a hétköznapi tudáshoz képest tudja magát meghatározni, csak az attól való elhatárolódás mentén képes magát konstituálni. Ez az éles határmegvonódás, ami módszereinek szigorúságában nyilvánul meg, a tekintélyének a záloga (objektivitás). Az erős program ezt a tekintélyt kérdőjelezi meg.

A tudásszociológia által inspirált, de attól egyértelműen elkülönülő **tudományszociológia** az a terület, mely a tudományos tudás létrejöttével, alakulásával, átadásával foglalkozik. A tudományszociológia és a tudásszociológia sokáig egymástól elszigetelten működött.

Az erős program hagyományai

A mertonianus tudományszociológia: a strukturális-funkcionális tradíció

A tudományszociológia születése tehát Robert K. Merton [1938] nevéhez kötődik, aki a harmincas évek végén olyan tudománytörténeti elemzéseket alkotott, melyekben a tudomány fejlődését a társadalmi közeg kontextusában vizsgálta. Merton arra mutatott rá, hogy a társadalmon belül a tudománynak intézményesült formái vannak, és ezért a szociológiának teljes jogú feladata, hogy ezeket az intézményes és szervezeti kereteket saját eszközeivel közelítse meg. A tudományszociológia a tudásszociológia egyik alosztálya Merton szerint, tárgya pedig a: „dinamikus kölcsönfüggés a tudomány mint kulturális és civilizációs termékeket teremtő társadalmi tevékenység és a környező társadalmi struktúra között.” (Merton, 2002. 613.o.) Merton „A tudomány és a társadalmi rend” című tanulmányában, mely 1937-ben hangzott el először az Amerikai Szociológiai Társaság konferenciáján, a modern tudomány egyik alapfeltevéseként a tudományos állítások függetlenségét jelölte meg: „függetlenek az egyéntől és a csoporttól” (Merton, ibid, 626.o.) Ez az **univerzalizmus** tétele. A mertonista tudománynak nem szabad tudományon kívüli kritériumokat elfogadnia, mert akkor a teológia, vagy a gazdaság, avagy az állam szolgálóleányává válik, s ezzel társadalmon belüli helyzete meginog. A tudomány autonómiájának védelme érdekében a tudósoknak fel kell ismerniük az adott társadalmi struktúrától való függésüket és ezzel meg kell teremteniük az alapot a modern tudomány ethoszának tisztázásához és megerősítéséhez. (Merton, ibid, 627-630.o.) Ezen folyamaton belül Mertont a tudomány kulturális struktúrája érdekli, tehát azok a szokások és normák, melyek a tudomány módszertani szabályait és technikai eljárásait alakítják. (Farkas, 1994.) Fontos hangsúlyozni, hogy a klasszikus tudományszociológia nem foglalkozik a tudományos elméletek kognitív tartalmával, ugyanis nem állítja, hogy a társadalmi tényezők bármilyen szerepet is játszanának a tudományos ismeretek tartalmának vonatkozásában. A mertonista tudományszociológia a tudományfilozófia hagyományosnak tekintett episztemológiai

és metodológiai kérdéseivel nem foglalkozik, csak az ún. külső tényezőket vizsgálja. Externalista, tehát a belső kognitív (logikai, racionális) kérdéseket nem járja körül. A mertonista tudományszociológia megközelítése funkcionális, nem pedig kritikai jellegű: a tudománynak a társadalomban betöltött szerepét vizsgálja, ám a tudomány alapjait adottnak tekinti, nem pedig társadalmilag konstituáltként. A tudományos ismeret társadalmi természetével nem foglalkozik, sőt azzal, hogy a szociológiát a tudományos ismeret intézményesült termelésével foglalkozó tudományként jelöli meg, a tudástartalom társadalmi meghatározottságának elemzéséről is lemond.

A mertonista tradíció sok eredményt hozott a tudomány ideális képével kapcsolatban. Merton érdeme volt, hogy ráirányította a figyelmet a kutatókra, magukra is. (Nemcsak a megismerésre, de a megismerőre is felhívta a figyelmet!) Bourdieu szerint Merton a tudományt úgy körvonalazta, mint egy mezőt, ahol a tét szimbólumokra, presztízszre szorítkozik (cím, idézettség, tudományos kitüntetések) és ahol a **szkepticizmus** és a **pártatlanság**, avagy érdekmentesség győzedelmeskedik. A mertonista tudományos világ a tudósokat szimbolikus jutalmazásban részesíti, ez a tudomány **kommunális** funkciója, melynek lényege, hogy a tudomány termékei a közösség tulajdonát képezik. Ennek a tradíciónak az előnye, hogy feltárja a részben láthatatlan mechanizmusokat a reputációban (előmenetelben, laboratóriumi ranglétrában), de nem foglalkozik a tudományos konfliktusok módjával, amelyek ez esetben szabályszerűek: a princípiumok révén alakulnak, mivel a mertonianusoknál a tudományos közösség igazsága a jutalmazásban van. Ez a nézet korrelál a tudomány akadémikus felfogásával. Ezzel a tudományszociológia intézményesült tudományként ismerteti el. Ez azonban a tudományt, mint professziót, nem teszi reflexívvé, csak az alapelveket nyilvánítja ki.

A mertonista tudományszociológia alakulásának szempontjából fontos megemlíteni Merton Mannheim-tanulmányát, mely tulajdonképpen a Mannheim által leírt tudásszociológia kritikája, s valószínűleg közrejátszik abban, hogy a tudásszociológia és a tudományszociológia sokáig egymástól elszigetelt maradt.

Mannheim „Ideológia és utópia” című műve (1929), melyben lefektette a tudásszociológia alapjait, egy nagyon sajátos társadalmi, politikai térben született, Közép-Kelet Európában. A Téréség Szelleme döntő az akkori filozófiai, szociológiai gondolkodásmód megértése szem-

pontjából. Társadalomtörténeti és társadalompolitikai szempontból egy felemásan „fejlődő” része volt Európának e terület, ahol a kapitalizálódási folyamatok megkésve és gyakran a rendi tagolódási formákra ráerőszakolva próbáltak legitimációs érvényt szerezni maguknak, mindezt betetőzve a polgári demokratikus erők hiányával, az állam és a civil társadalom összemosódásával és a nyilvánosság súlyos deficitjeivel. Nem véletlen, hogy e térség gondolkodói (Dilthey, Husserl, Heidegger, Scheler, etc.) mindegyikénél megjelenik az elidegenedés recepciója, a társadalmi létezés felé irányuló kétely megfogalmazása. Tulajdonképpen ezt a típusú filozófiát, szociológiát és tudásszociológiát a Téréség specifikuma hívta életre. Mannheim tudásszociológiája is korhoz-kötött, „...bizonyos problémák a kor levegőjében voltak” (Lukács, 1971., idézi: Papp, 1976.)² Mannheim szerint a társadalmi helyzetek sokfélék, ezért a gondolkodási stílusok és mentalitások pluralizáltak. A tudásszociológiának az a feladata, hogy a különféle mentalitások, és megállapítások társadalmi és történeti eredetét helyezze előtérbe, azt, hogy ezek léthezkötöttek, ezért mindenoldalúan jogosultak, relációsális jellegűek. Nincs tehát abszolút igazság! Ez az álláspontok közötti választás képtelenségének a deklarálását is jelentheti, tehát annak bevallását, hogy lehetetlen létrehozni az emberi gondolkodás és a tudat közösségét, mert az egyéni tudattartalmak nem válhatnak interszubjektívvá. Való igaz, hogy Mannheim nem fogalmaz egyértelműen azon probléma tárgyalásakor, amely a létrelativizálás következményeit illeti, nem világos, hogy a lét-realtivizálás szükségképpen episztemológiai relativizmust von-e maga után. Megkísérli ugyan feloldani a tudásszociológia episztemológiai következményeiből fakadó nehézségeket, Merton mégis úgy látja, hogy ez az a terület, ami Mannheim írásainak legvitatottabb része. Nézeteit a relativizmus és a szubjektivitás (a valóság szubjektív élmény-totalitás, tehát ahány szubjektum annyi valóság) vádjával illetve, tudásszociológiai programját sokáig elszigetelte és népszerűtlenné tette. Ilyen előfeltevések mellett ugyanis lehetetlen egy egységes tudománykép megalkotása. (Papp, ibid. 16-34.) Merton módszeres Mannheim-kritikáját valószínűleg az a törekvés indította, hogy ezt az ontológiai fundamentumot elkerülhesse, vagy inkább túllépje azzal, hogy a tudományos tudásnak csak az intézményesült formáját kívánta vizsgálat alá venni. Ha a tudástartalmak léthezkötöttségét felfüggesztjük, akkor az intézményesült tudás empirikus szociológiai módszerekkel való vizsgálata lehetővé válik, melynek programját Merton le is fektette.

A tudományfilozófiai relativizmus és a tudomány szociológiai elemzéseinek házassága végül termékenynek bizonyult a nyolcvanas években megszületett ún. szociálkonstruktivista tudománytörténet-írás és tudományfilozófia, valamint ezzel szoros összefüggésben a tudásszociológia erős programja révén.

A klasszikus Mannheim féle- tudásszociológia

A manheimi tudásszociológia leginkább Schelerhez nyúlik vissza, de kötődik Marx és Weber tudományfilozófiai írásaihoz is. Scheler értelmezésében a tudományművelés nem személyes, egyéni aktus, hanem csoporthoz, végső soron a társadalomhoz kötött. A tudás, a gondolkodás, a megismerés valamennyi formája szociológiai. Webernek az értékmentességről (melyet sokan, sokféleképpen értelmeztek már) és a tudományról, mint hivatásról vallott nézetei, valamint modernség koncepciója rokoníthatók Mannheim nézeteivel.

A manheimi tudásszociológia axiómája szerint a tudás léthez kötött, Mannheim szavaival **„létbeágyazott”**. Ez mindenféle tudásra igaz, így az igaz, tudományos tudásra is. Mannheim a tudás két fő formáját különbözteti meg. Egyrészt a *formális tudományokat*, mint természettudományok, matematika, logika, másrészt a *kultúrtudományokat*. Ez utóbbiakra terjeszti ki léthezkötöttségi tételét. A matematikai és bizonyos természettudományi igazságok esetében nem tartja relevánsnak a szociológiai faktorok feltárását, ugyanis azt állítja, hogy a $2 \times 2 = 4$ igazsága léthelyzettől függetlenül igaz, mind tartalmát, mind érvényességét illetően. A kultúrtudományok ismereteire viszont, Mannheim szerint úgy kell tekintenünk, mint amelyek történelmileg nem invariánsak. Saját álláspontját relacionistának tartja, s nem relativnak. A relacionizmus azt jelenti, hogy a gondolkodás léthezkötöttségéből indulunk ki. Ez az jelenti, hogy a különféle gondolkodásmódok kijelentései, a mögötük meghúzódó léthe vonatkoztatottak. A különféle tudások relációsális jellegűek, azaz nem csupán egymáshoz képest viszonylagosak, éppen ezért nem pusztán relatívak, mint ahogyan a relativisták gondolják, mivel egy adott világnézetrendszer (definiálja) kijelöli az értelmesség határait. Egy adott léthelyzet kikényszerít bizonyos létértelmezési módokat, így amikor egy rendszeren belül a racionális/irracionális, igaz/hamis tudásokra kérdezzük rá, akkor tulajdonképpen az adott gondolkodási rendszer léthezkötöttségét kutatjuk. Nincs vonatkozásmentes tudás tehát Mannheim szerint, kivéve a matematika és részben a természettudományok. Mannheim „nem merte” kiterjeszteni fenteb-

bi tételét, mármint a vonatkozásmentes tudás nemlétéről szóló tételét, a tisztának tűnő matematikára, illetve a természettudományok egy részére. Ezt a feladatot a tudásszociológia erős programja vállalta magára. A megismerés finitista felfogása lehetővé teszi a tudásszociológia számára, hogy a tudományos tudásra úgy tekintsen, mint állandóan változó alakzatra, melybe az intézményesült kollektív képzetek, és az individuális kreativitás egyszerre van jelen. A hagyományosnak tekintett – Mannheim, Scheler féle –, tudásszociológiától való eltéréseken túl, a tudásszociológia erős programja a mertonianus tudományszociológiától is merőben eltér. A merton tudományszociológia externalista, a tudományfilozófia hagyományosnak tekintett epistemológiai és metodológiai kérdéseivel nem foglalkozik, csak az ún. külső tényezőket vizsgálja. A tudomány belső kognitív (logikai, racionális) kérdéseit nem járja körül. Az erős program elutasítja, illetve respektálhatatlannak tartja az externális/internális dichotómiát, ugyanis a külsőnek tűnő szociológiai faktorok a belső, kognitív szférát is áthatják, sőt konstitutív szerepet játszanak. Ma már, a tudományfilozófusok jelentős része egyértelműnek tekinti ezt, azaz elfogadja, hogy mind a természet-, mind a társadalomtudományokon belül a tudományos bizonyítékokra vonatkozó egyetértést, nem a valódi tudományos módszer egyetemes és időtlen mércéire való hivatkozással érik el, hanem különböző kontextuális nézetek alapján. (Kuklick, 1990.)

A tudásszociológus számára a tudás mindaz, amit az emberek tudásnak tekintenek, mindaz, amit elfogadnak és ami szerint élnek. A (tudás)szociológust különösen azok a tudások érdeklik, amelyeket az emberek csoportjai magától értetődőnek tekintenek, intézményesítenek, tekintéllyel ruháznak fel. A tudásszociológia alapvető kérdése az, hogy a világ működésére vonatkozó elképzelések, melyek a történelem során oly sokat változtak, mind a tudomány, mind a kultúra területén, **miért** és **hogyan** változtak meg, **melyek** a változás okai? Miért mondták régen, hogy a Föld lapos, ma pedig azt, hogy gömbölyű, miért keresték régen az étert és miért mondják ma, hogy nincs éter, miért kezelték régen a szegénységet erkölcsi problémaként, a személyiség hibájaként, rendszeti ügyet látva benne és ma miért szociális probléma és a társadalom egészének felelőssége?

Thomas Kuhn hozzájárulása az erős programhoz

Kuhn bevezette a diszkontinuitást és a nem racionális elemek hatását a tudomány artikulálásának ebbe az elvárásolt látomásába.

Ő szintén rámutatott arra, hogy a forradalmiság a tudományban a kutató személye, s így elkerülhetetlenül uralkodója is néhány konzervatív tradíciónak. Kuhn tudományról vallott tézise, amely Kuhn művének (A tudományos forradalmak szerkezete) társadalmi vonulata révén megerősített, akarata ellenére az apai szellem rangjára emelkedett. Művében a racionalitásról vallott hagyományos tudományfilozófiai nézetet kérdőjelezte meg, ami szerint a racionalitás egy egységes emberi mentalitás, ami invariáns és transzcendens az emberi, társadalmi léthez képest. Leginkább a társadalomtudósok, főleg a szociológusok interiorizálták nézeteit, annak ellenére, hogy Kuhn, paradigmáról vallott téziseit és a tudomány fejlődésére vonatkozó koncepcióját nem tartotta érvényesnek a társadalomtudományokra. Kuhn, A tudományos forradalmak szerkezete című könyve II. fejezetében az írja, hogy kérdéses, mely társadalomtudományok rendelkeznek egyáltalán paradigmákkal. (Kuhn, 1984.) Ennek ellenére könyve hozzájárult ahhoz, hogy szociológiai közegekben a merton tradíciót célba vették.

Kuhn paradigma koncepciója

Az eredeti kuhni paradigma-koncepció minimum *kétértelmű*. Egyrészt szociológiai értelemben használja Kuhn, mint ami a tudós közösséget szocializálja, ami számukra a releváns „látást” meghatározza. A tudósok közötti kapcsolat, avagy attachment, ebben az értelemben a paradigma, amely azonban sejteti, hogy az adott tudósközösség kifelé, a társadalom felé is kapcsolódik, kell, hogy kapcsolódjon ezen szocializációs folyamaton keresztül.

Másrészt a paradigma a konkrét rejtvényfejtés megoldásait jelenti, amelyet úgy használnak, mint egy modellt, amely a megoldás alapelveit adja, a normál tudományon belül érvényben lévő rejtvények számára. Ez a paradigma definíció viszont lezár, elszakítja az igaz-hamis játék szabályainak betartási kényszerei miatt, az adott paradigmában gondolkodókat a tágabb szociális és/ vagy tudományos közegüktől. Emiatt a kétértelműség miatt később Kuhn szakít is a paradigma fogalmával, s mátrixról (matrice disciplinaire) beszél. Nem véletlen, hogy az erős programtól is elhatárolódik. A paradigmák váltakozása adja Kuhn-nál a tudomány fejlődését, vagy ahogy ő hívja forradalmát. Ebben az elgondolásban a tudomány története szakadásos, mintegy a tradicionális (normál) periódusok egymásutánja, tehát nem kumulatív, hanem diszkrét. A megismerésben diszkontinuitás van.

A paradigma definíciójából következően az új paradigma új látásmód, mely meghatározza a tapasztalatot és azt, hogy mit tekintünk adatnak. „Bár a világ nem változik meg, a paradigma megváltozásával a tudós azután egy másik világban dolgozik. „ (Kuhn, 1984. 165. o.) Ebből logikailag következik, hogy a különböző paradigmáknak, azaz a forradalom előtti és utáni paradigmának összemérhetetlennek kell lenniük. A kuhni definíció nem engedi meg az átlépést más keretek principiumaiba, nem engedi meg, hogy a tudós eldöntse : más dolgokat néz és, másként nézi azokat. Kuhn számára a tudomány rejtvényfejtés, de ezek a rejtvények és megoldásaik a paradigmától függenek, de miután a paradigmák összemérhetetlenek ezért egy paradigmán belüli gondolkodás csak a paradigma tágítását eredményezheti az anomáliák sokasodásával, de annak túllépését nem. Az összemérhetetlenségből következik továbbá, hogy nem létezik egy fix empirikus talapzat, függetlenül minden paradigmától. Az ilyen módon definiált paradigmák váltakozása adja Kuhn-nál a tudomány fejlődését, vagy ahogy ő hívja forradalmát. Ebben az elgondolásban a tudomány története szakadásos, mintegy a tradicionális (normál) periódusok egymásutánja, tehát nem kumulatív, hanem diszkrét.

A paradigma fogalmából következik továbbá az **önigazolás** tézise. A paradigma eredeti megfogalmazása is ezt tükrözi, amelyet Ludwik Fleck lengyel orvos ihletett. Fleck, mint bevett és interiorizált szabályok általi normát írta le a paradigmát, amely a tudós közösségeken belül meg hasonlítás nélkül uralkodik a normál tudományon belül, mind a leírásokat, mind az előírásokat illetően, normatív és normalizáló hitben.

Öncáfolat (autoréfutation)

Az öncáfolat problémája, abból fakad, hogy ha a paradigma determinálja a vonatkoztatási keretet, akkor mi az oka az anomáliák létrejöttének, hogyan keletkeznek? Van helye - és ha igen -, akkor hol a helye az intuíciónak és a kognitív szabadságnak? Amennyiben a tudományos terminusok determináltak, akkor nincs helye a finitizmusnak.

Empíria és a teória problémája:

A kuhni tudományfejlődés erősen független az empirikus, avagy kísérleti korlátoktól és kényszerektől, ezért felveti az empíria és a teória közötti kapcsolat problematikáját. Az empíria arra való, hogy teszteljük a teóriákat. Vagy az új teóriákhoz új tesztelési módokat gyártunk? Ez a kérdés

a hagyományos, avagy **általános tudományos módszer** ideálja felől értelmezhető csak. Az általános tudományos módszert a klasszikus tudományfilozófiának megfelelően, a distinkcióra építették. Ez a módszer, a klasszikus elképzelés szerint mindenféle tudományágban alkalmazható, így a szociológiában is. A társadalomtudományoknak, így a szociológiának is, a természettudományok sztereotipikus medellje szerinti mintázata a merton közepszintű elméletek meghirdetése után, csak tovább erősödött. A magyarázat és a megértés weberi egysége egyre inkább felbomlott, s a pozitivista társadalomtudományi modell hagyományait követő Sztenderd Társadalomtudományi Modell (XX. Század '20-as éveitől) célja leginkább a **magyarázat** lett, s legkevésbé a **megértés**. A distinkció, a **felfedezés** és az **igazolás** között csak a tudós problémaválasztásának szintjéig engedte behatolni a szociológiai vizsgálódást. E szerint a szociológiai elemzés magyarázatot adhat a kutatók problémaválasztására, ami természetesen társadalmi és történelmi tényezők által befolyásolt, de irreleváns a kutatási eredmények megítélése szempontjából, mert azok egyetemes kritériumokra épülnek. (Mellesleg ebben a kérdésben Mannheim is így gondolkodott) A merton hagyományokhoz hűen ezért nem a tudományt, hanem a tudósokat vizsgálták, pályamintáikat, munkaszervezetüket, a támogatókat és a vallott értékeket. Az erős program ezzel ellentétben a Kuhn által sugallt problematikát másként látja megközelíthetőnek. A felfedezés és az igazolás között nem tesz különbséget, azokat egy kontextusként kezeli, azaz azt állítja, hogy ugyanazok a kulturális, társadalmi tényezők állnak a problémaválasztás (felfedezés) és a tudomány kognitív tartalma (igazolás) mögött. A felfedezés ugyanis nem pusztán empirikus megállapítást jelent, hanem elméleti értelmezést, sőt újraértelmezést is. Az erős program az empíria és teória problematika kapcsán az elméletek aluldetermináltságára helyezi a hangsúlyt, miszerint a világnak egymással inkompatibilis, de tapasztalatilag teljesen egyenértékű leírásai (empirikusan ekvivalens rendszerei) lehetségesek. Az aluldetermináltsági tétel azonban nem elegendő ahhoz, hogy azt állítsuk, minden elméletválasztás mögött társadalmi körülmények és konvenciók húzódnak meg. Erre a problémára Laudan is felhívja a figyelmet egy tanulmányában (Larry Laudan: A tudomány áltudománya?)³ Ugyanakkor, a Barnes-Bloor-Henry nevével fémjelzett SSK, az edinburghi tudásszociológia programja félreérthetetlen. A szerzők megfigyelés kapcsán, megfigyelési nyelvről beszélnek, tehát a szemantikai holizmus jegyében azt állítják, hogy a megfigyelési

és a teoretikus állítások nem függetlenek a nyelvtől. Az empirikus eredmények hordozzák az elméleti állításoktól kapott jelentéseket. A megfigyelés nyelvezete kontextuális. Az empirikus megállapítások (a megfigyelési jelentések) elméletterheltek.⁴ Elmosódik a határ megfigyelés és elmélet között.

Mi határozza meg, hogy melyik paradigma uralkodik?

Mi alapján válogatódnak ki az új paradigmák? A tudomány kuhni fejlődése összekapcsolható az evolúció általános elméletével. A dolog nem tűnik olyan bizarrnak, ha azt mondjuk, hogy bizonyos teóriák, vagy bizonyos rejtvények, mint ahogyan bizonyos fajok, meghatározott környezeti feltételek mellett adaptívabbak, mint mások, tehát a természetes szelekció révén válogatódnak ki. A probléma az, hogy mivel ez a fejlődés nem kumulatív, nem nagyon lehet a célját meghatározni, bár darwini értelemben a természeti evolúciónak sincs célja, illetve a paradigmafogalom izolált jellegéből adódóan a környezethez való adaptáció problematikus. Amennyiben viszont a paradigma szociológiai elemét tekintjük mérvadónak, úgy nem a változó környezethez való alkalmazkodást kell a tudósközösség paradigmaváltásának okaként megjelölni, tehát nem a paradigmán belül keletkezett anomáliák révén következik be a forradalom, hanem a tudományos tevékenység szubjektív elemeinek a változása idézi elő azt. A társas viselkedés megértésére irányuló alternatív kutatási módok azonban nem fognak feltétlenül, közvetlenül és közvetítés nélkül felfogható adatokat produkálni, amelyek mérhetőek és kvantifikálhatóak, s ezáltal formális és abszolút kategóriákhoz illeszkednek. Mindazonáltal a társas viselkedés variációs-szelekciós mechanizmusokra épülő, koevolúciós megközelítései (aktív és passzív adaptációt feltételezve) kiegészíthetik a pozitivistá szociológiai megközelítéseket. [Az evolúciós ismeretelmélet talaján álló, társas viselkedési szabályokat kutató megközelítések (humánológia, szociobiológia, evolúciós pszichológia, kognitív pszichológia) persze ugyanúgy a redukcionizmussal élnek, mint más, étellel foglalkozó tudományok (biológia, kémia, fizika). Ismeretelméletileg tehát nem jelentenek mást, ugyanúgy az episztemológiai individualizmus talaján állnak.]

Az erős program

Az erős program talán legradikálisabb vonatkozása az, hogy szakít az *episztemológiai individualizmussal*. Nem ismeri el, az egyetlen, magányos megismerő alany létét, azt a szubjektumot, aki önmaga, egyedül áll szemben megismerése tár-

gyával, s megismerését csakis egyéni képességei és elérendő céljai szabják meg. A hagyományos tudományfilozófia kb.2000 éves története során önevidens alapelvnek számított, hogy a megismerési folyamat alanya a megismerő ember, *individuum*. A tudósközösségre úgy tekint ez a hagyomány, mint egymással felcserélhető absztrakt individuumok egyszerű aggregátumára, melyet mertoni értelemben is csak egy veszély fenyegethet, ha tudományon kívüli kritériumokat fogad el, mert akkor a teológia, vagy a gazdaság, vagy az állam szolgálóleányává válik, s ezzel társadalmon belüli helyzete megigog. Az erős program kifejezetten kollektivistá, vagy szocializált episztemológiát jelent. Pont ezért a hagyományos ismeretelméleti individualizmust valló tudományfilozófia alapfogalmai összemérhetetlenek az erős program alapfogalmaival. Ez egy kuhni értelemben vett paradigma-probléma, vagyis háború. A kollektivistá, vagy szociologizált, avagy szocializált episztemológia első kifejtője Mannheim. Az erős program edinburgh-i alapítói nála fedezik fel az SSK Sociology of scientific knowledge /a tudományos tudás szociológiája/) legalapvetőbb tételének első megfogalmazását.⁵

A szocializált episztemológia a tudományos megismerésre és a tudás mibenlétére vonatkozó tudományfilozófiai alapelvek felülvizsgálatát jelenti. Ezek az alapelvek, Fehér Márta megfogalmazásában, a következők:

- Objektivitás elve: a megismerő szubjektum és a megismerés tárgya elvileg megadható és teljesen elszeparálható is egymástól.
- Reprezentáció elve: a szubjektum képes a tárgya hű, torzításmentes képét előállítani úgy, hogy abban a szubjektum sajátosságai (személyes, történelmi és társadalmi meghatározottsága) nem szerepelnek.
- Individualitás elve: a megismerő alany individulís, minden megismerő kognitíve ekvivalens, több megfigyelő együttese nem kollektív, csak aggregált megismerőként viselkedik (Robinson Crusoe elv)
- Unicitás elve: az igazság egyféle, a hamisság, a tévedés sokféle lehet. Az igaz és a hamis tudás megfelelő módszerekkel elkülöníthető.
- Racionalitás elve: az igazság előállításának (a hamistól való megkülönböztetésének) van adekvát, kitüntetett, unikális és explikálható módja.⁶

Ezek az alapelvek a XX. század második felétől sorra felülvizsgálatra kerültek, amihez nagyban hozzájárult a tudásszociológia erős programja,

amely David Bloor 1976-ban megjelent, Knowledge and Social Imagery című könyvében fogalmazódott meg először.

Bloor könyvében a tudásszociológia négy tételét fekteti le:

- Kauzalitás: azokkal a feltételekkel foglalkozik, amelyek a vélekedéseket, tudásokat létrehozzák
- Pártatlanság: az igazság/hamisság, a racionális/irracionális kérdések tekintetében. E dichotómiák mindkét oldalala magyarázatot igényel
- Szimmetria: ugyanolyan okokkal kell magyarázni az igaz és hamis téziseket
- Reflexivitás: a szociológiának saját magára is tudnia kell alkalmazni téziseit

Az okság kérdésében az erős program hívei eltérő állásponton vannak. Ok lehet például az érdek, technikai és kognitív érdekek (Barnes). Mások a politikai, gazdasági, morális érdekekre hivatkoznak. Bloor a társadalmi struktúrát, az emberek közötti kapcsolatok rendszerét tekinti kauzális tényezőnek. Ebben a kérdésben Durkheim és Mauss 1903-as tanulmányára hivatkozik: Az osztályozás néhány elemi formája. Adalékok a kollektív képzetek tanulmányozásához. Durkheim és Mauss ebben a tanulmányukban a természeti népek osztályozási műveleteit vették szemügyre. Felhívják a figyelmet arra, hogy az ember azon képessége, amely során kialakítja képzeit a világról, nem természet adta képességek, a logikai műveletek meghatározásai, az indukció, a dedukció nem alkati (természet adta) sajátosságai az emberi értelemnek. Az ember nem ösztönösen, a természet kényszerének engedve osztályozza a dolgokat, hanem sokkal inkább megtanulja azokat. A modern pszichológia felfedezései nyomán egyre inkább az, az általános kép alakult ki, hogy a logikai eljárások természeti sajátosságai az emberi értelemnek. „Ebben a felfogásban nem is volt semmi zavaró addig, amíg pusztán az egyéni pszichológiára vélték visszavezethetni a logikai képességek fejlődését, és amíg nem merült fel az az eszme, hogy a tudományos gondolkodás módszerei valóságos társadalmi intézmények, amelyeknek kialakulását csak a szociológia tudja nyomon követni és megmagyarázni.” (Durkheim-Mauss, 2005. p.113.) A dolgok osztályozását és az emberi fogalomalkotást nem úgy kell elképzelni, mint ami a hasonlóságok felismerésének a folyamata. A hasonlóság ténye önmagában nem magyarázza azt meg, hogy a dolgok egy csoportját miért úgy hozzuk létre, ahogy, miért szabunk határokat a csoportok között és a csoportok egymáshoz való viszonyát miért egy

hierarchikus rendet feltételezve rendezzük. A Barnes, Bloor és Henry névvel fémjelzett új tudásszociológia (SSK) kiterjeszti Durkheim és Mauss tételének érvényességét a modernitásra is⁷. A tapasztalati világ dolgainak, jelenségeinek a társadalmi tényezők által meghatározott osztályozása a tudásszociológia új programja szerint nem csökevényesen jelen lévő mentalitás, hanem inkább áttételesen, a **természet társadalmi felhasználásán** keresztül érvényesülő. Jelenlegi osztályozási módjaink és fogalomalkotásunk nem antropomorf jellegű, mint a korai társadalmakban, így a mögöttük meghúzódó társadalmi meghatározottság nehezen észrevehető. Különösen nehéz feladattal állunk szemben, ha olyan területekre tévedünk, amelyek a természeti objektumokra vonatkozó fogalomhasználatokkal kapcsolatosak, mint a matematikai, a logikai, vagy általában a tudománymetodológia fogalmaink. A megismerés alapjait érintő, alapvető kognitív eljárások esetében nehéz kimutatni a kollektív konvencionális elemeket, mivel tisztán objektívnek, eleve adottnak látszanak, „magánvaló igazságnak” tűnnek fel, mely igazság független a szubjektív és általában társadalmi tényezőktől. Ilyen a 2x2 igazsága. Az ilyen típusú igazságok mögött a hagyományos tudományfilozófia szerint nincsenek és nem is lehetnek szociológiai faktorok, ezek ugyanis mentesek szociális/szociológiai tényezőktől, hiszen az igaz és racionális tudásnak az a kritériuma, hogy nem torzítja el a társadalmi hatás, ezért az ilyen típusú tudást, (az igaz tudást) nem lehet szociológiai szempontokkal megmagyarázni. A tudásszociológia erős programjának pártatlanság tétele pontosan arra vonatkozik, hogy az igaz és a hamis tudásokat egyaránt meg kell magyarázni és a szimmetria tétel szerint pedig ugyanolyan okokkal kell megmagyarázni. Tehát nemcsak a hamis, irracionális, eltévelyedett tudások magyarázata igényel szociológiai vizsgáldást, de az igaz, racionális tudás is.

Az erős program, amely a szimmetria tétel miatt neveztetett el „erősnek” és annak továbbfejlesztése, az edinburghi tudásszociológia az emberi megismerésnek egy új nézőpontú megismerését kínálja számunkra. Amennyiben elfogadjuk, hogy az artikulált tudás mindig társas képződmény, úgy valóságképünket és jövőre vonatkozó várakozásainkat újra kell fogalmaznunk. Különösen fontos ez a tudomány jelenlegi, ún. posztakadémikus fázisában, amikor a tudás előállítás, felhasználása, s a tudáshoz való hozzáférés és továbbadás új formái jelennek meg. A tudomány posztakadémikus fázisát határozottan a piaci dominancia uralja, a maga saját logikájával,

mely csak a kereslet-kínálat-ár mechanizmusban képes érvényesülni. A piac formális logikája, a hagyományos tudományfilozófia által ösztönzött igaz-hamis tudományos „játékot” tovább erősíti. Ennek egyik következménye, hogy a természettudományok és a társadalomtudományok közti szakadék tovább mélyül, most már piaci szaka-

dékként láttatva magát, illetve egyfajta bizalmi válság alakul ki társadalom és tudomány viszonyában. Az erős program a tudomány formális racionalitása mellett, melyet a piac táplál, a tudomány szubsztantív racionalitásaira hívja fel a figyelmet. Kérdés, hogy értő fülekre talál-e mondandója? Ebben a kérdésben a szociológusok felelőssége döntő.

Irodalomjegyzék

- Robert K. Merton:** Társadalomelmélet és társadalmi struktúra, Budapest: Osiris, 2002, 613., 626., 627-630.
- Farkas János:** Perlekedő tudáselméletek, Gondolat: BME Szociológia Tanszék, 1994, 25-26.
- Papp Zsolt:** A tudásszociológia korhoz kötöttsége, in: Válogatás Robert K. Merton tudásszociológiai és tudányszociológiai írásaiból, Szociológiai füzetek, 1976, 12. sz. 16-34.
- Henrika Kuklick:** A tudásszociológia: visszatekintés és kitekintés (ford. Boreczky Ágnes), Szociológiai Figyelő, 1990. 2. sz. 42-59. Itt: 44-50.
- Thomas S. Kuhn:** A tudományos forradalmak szerkezete, Budapest: Gondolat, 1984, 32. 165.
- Barry Barnes-David Bloor-John Henry:** A tudományos tudás szociológiai elemzése, Budapest: Osiris, 2002, 17-36. Itt: 18-19.
- Fehér Márta:** Tudományról és tudományfilozófiáról az ezredfordulón, Magyar Tudomány, 2002a. 3. sz. 297. Letöltve: 2005. szeptember 22.
<http://www.matud.iif.hu/02mar/feher.html>
- Émile Durkheim-Marcel Mauss:** Az osztályozás néhány elemi formája. Adalékok a kollektív képzetek tanulmányozásához (ford. Ádám Péter), in: Tudásszociológia Szöveggyűjtemény (szerk. Fehér Márta és Békés Vera), Budapest: Typotex, 2005, 113-132. Itt: 113.
- Fehér Márta:** Utószó, in: Barry Barnes-David Bloor-John Henry: A tudományos tudás szociológiai elemzése, Budapest: Osiris, 2002b, 295-310. Itt: 301.

Jegyzetek:

1. Természetesen a kulturális pluralizmus, a szubsztantív racionalitások egyenértékűsége és a piaci abszolútum, a formális racionalitás, egymásmelletti paradoxon. Ezt a jelenséget hívjuk posztmodern paradoxonnak
2. Az erős program megjelenéséig valóban elszigetelten, specifikusan kezelték Mannheim programját
3. Forrai Gábor - Szegedi Péter (szerk.), Tudományfilozófia: Szöveggyűjtemény. Budapest: Áron Kiadó, 1999.
4. (Barnes-Bloor-Henry, 2002.)
5. Lásd: Mannheim: Ideológia és utópia, Atlantisz, 1996. Különösen I. fejezet.
6. Fehér, 2002a
7. Fehér, 2002b

**Knowledge of the Knowledge Dependent Society
(The Strong Programme)**

Szirbik, G.

University of Szeged Faculty of Health Sciences and Social Studies,

Department of Social Work and Social Policy

e-mail: szirbik@etszk.u-szeged.hu

Keywords: sociology of knowledge, sociology of science, strong programme

Summary

The essay contains the introduction of the strong programme of sociology of science. The strong programme was revealed at first in Bloor's book titled „Knowledge and Social Imagery” (1976). The Edinburgh founders (Barnes-Bloor_Henry) of Sociology of Scientific Knowledge (SSK) created a new sociology of knowledge with the improvement of the strong programme for the purpose of surpassing the Mannheim sociology of knowledge and Merton sociology of science.

The major importance of their venture is however that they consistently go off the 2000 years old path of individual epistemology and on the collective way of epistemology they redefine our up to now principles of cognition.
